

Парк „Врана“ Царските градини

Атанас Ковачев, Цветелина Йорданова

Липсата на историческо развитие на градинско-парковото изкуство през годините на османско владичество е основна причина за отсъствието на ясно изразени стилови характеристики и създаването на еkleктични модели в дворцовите паркове, изградени в България в края на XIX и началото на XX в. В тези години

Европа вече е изживяла своя еволюционен път във формирането на дворцовите паркове. В Италия преди столетия са създадени шедьоврите на Ренесанса, Франция има своите образци на класицизма, Германия на барока, а в Англия са утвърдени моделите на Уилям Кент, Ланселот Браун и Хъмфри Рептън в модерните пейзажни паркове. Периодът на проектиране и създаване на дворцовите паркове в България съвпада с развия се след класицизма неокласицизъм в архитектурата и изкуствата в Европа. Той

Безспорно сред най-добрите примери на парковото изкуство у нас са дворцовите паркове „Евксиноград“ и „Врана“. Те са отражение на пейзажизма в края на XIX в. в Европа и доказателство за стремежа на княз Фердинанд I да приобщи България към европейската култура и изкуство. В търсене на лукса, от една страна, и като паралел към богатите познания на княза по ботаника и естествени науки, тези паркове се превръщат в своеобразни хранилища, запазили и до днес духа и характера на една отминала епоха.

е продиктуван от конюнктурни изисквания и стремеж за утвърждаване на семантични характеристики на висшите слоеве от обществото и техния „официален вкус“.

Парк „Врана“ е създаден под влияние то на германските паркове от XIX в. Теренът на днешният парк е ползван още в далечното минало от

римски патриции и военачалници. По-късно става владение на турски паши, последен от които е Осман, паша на София. Имотът е наследен от синовете му Мурад бей, Мустафа бей и дъщеря му Халиде ханъм. По това време имението е заемало повече от 400 дка площ, а в чифлика се намирала гостоприемница, характерна със старинните си чардаци, откъдето произлязло и името му „Чардаклия“. Чифликът с форма на четириъгълник бил ограден с висока каменна стена, дело на майстори зигари от Дебърско.

От южната страна била разположена „магерницата“, след това оборите, навесите и овчарниците. В средата до гостоприемницата, наричана още „конака“, били хамбарите, изградени от дебели дървени греди и каменни блокове.

След Освобождението сградите били разграбени и опожарени от местното население. Въпреки това хаджи Боне Петров наема, а по-късно и закупува от наследниците на пашата имота срещу 500 лири. Той развива имота, разработва земите, изгражда стопански сгради, воденица, хамбар, ри-

барник, а на мястото на „конака“ – жилище. Благоприятните условия и наличието на три рекички (ръкави на р. Искър) спомагат за облагородяването на имота. Засаждат се овощни градини, ниви и зеленчукови градини, тучните ливади били ползвали за паша на добитък. Имотът не остава незабелязан от новия княз Фердинанд I, който полага значителни усилия в опит да го придобие.

Хаджи Боне не бил склонен да продаде имота си, но една година след смъртта му през 1896 г. банката обявява вече покойния чифликчия в несъстоятелност и през 1898 г. го

Дворецът „Врана“. Снимка: Дея-Никол Йорданова

обявява на публичен търг. Той е спечелен от г-р Никола Странски, придворен аптекар на княз Фердинанд I. Само седмица по-късно князът го откупува от него. Фердинанд I, известен със страстта си към орнитологията, решава да нарече чифлика на първата кацнала на покрива птица, и тъй като това били ято врани, дворецът и паркът получили името „Врана“.

В първите години имотът се развива основно като чифлик, до 1900 г. в парка не е внасяна декоративна растителност. В последващите години паркът търпи бурно развитие, появяват се алпинеумите (смятани за едни от най-богатите колекции в Европа на видове от цял свят), езерата, променя се алейната планировка, паркът се обогатява с много нови видове декоративни дървета и храсти.

Първият във „Врана“ алпинеум е създаден през 1900 г. от Йохан Келерер. Той е по-известен като Сенчестия алпинеум заради

Johan Kellerer (1859 – 1938). Работил в ботаническата градина в Мюнхен, там се запознава с Фердинанд. По желание на княза идва в България, където създава едни от най-добрите алпинеуми. Сред тях са алпинеумите в парковете „Врана“, в Княжеската ботаническа градина, при двореца „Саръгьол“, „Царска Бистрица“ и много др. Келерер е откривател на множество нови видове алпийски растения, някои от които той кръщава на Фердинанд, а други носят неговото име. През 1922 г. е назначен за инспектор на Царските ботанически градини в България, на които по-късно става директор. По каталога, съставен от Йозеф Цоликофер (ученик на Келерер), в Царските ботанически алпинеуми са засадени не по-малко от 3000 вида високопланински растения, над 500 вида луковични, общото число на високопланински растения, отгледани от Келерер през 45-годишната му градинарска практика надминава 7000 вида и форми.

Арх. Атанас Ковачев е професор по Градоустройство и териториално устройство, доктор на архитектурните науки, чл.-кор. на БАН, чуждестранен член на Руската академия на архитектурата и строителните науки, почетен член на Украинската академия на архитектурата, почетен професор на Московския архитектурен институт.

Арх. Цветелина Йорданова е проектант в областта на ландшафтната архитектура и градоустройство. През 2017 г. защитава докторска дисертация на тема „Ландшафтно-устройствени, композиционни и дендрологични особености на дворцовите паркове в България (и сравняването им с аналози в Крим)“.

Аероснимка на Двореца. Снимка: Борислав Червеняков

Аероснимка на езерото с водните лилии и прилежащия алтинеум. Снимка: Борислав Червеняков

местонахождението си в близост до група дървета. Върху него били засадени главно растения, обичащи сянка, като разни видове папрати, *Asarum europaeum*, *Aconitum* и *Arum*, а особено впечатление правели красиво цъфтящите орхидеи *Cypripedium calceolus*.

Под ръководството на Келерер в парк „Врана“ през 1900 – 1901 г. младите 6 – 7-годишни князе Борис и Кирил изграждат специален алпинеум в овощната градина на парка, по-късно той е наименуван „детският алпинеум“. Върху него са насадени събирани

от самите князе растения, сред които и няколко красиво цъфтящи орхидеи като *Orchis maculata* и *Orchis maculata candidissima*. В периода от 1903 до 1908 г. са изградени още няколко обширни алпинеума около двореца. Работата по алпинеумите не спира със завършването им. Ежегодно те са били преустроявани и разширявани, а през 1911 г. се създава и големият алпинеум „Даалем“ (при езерото в югоизточната част на парка) по името на прочутата ботаническа градина Dahlem в предградията на тогавашен Берлин. Растенията, използвани в тези алпине-

Поглед към северната фасада на двореца. Снимка: Дея-Никол Йорданова

Платановата алея. Снимка: Дея-Никол Йорданова

*Запазили се до днес иглолистни растения, засадени в първите години на изграждането на парка.
Снимка: Дея-Никол Йорданова*

уми, са събирани от Фердинанд и Келерер при пътуванията им из Рила, Родопите, Балкана, Алпите и Карпатите. Редки растения са донесени и от Пирин и Родопите, където Келерер е изпратен на научна експедиция съвместно с К. Байкушев. Част от новооткритите растения са наречени на Фердинанд (*Saxifraga Ferdinandi-coburgi* и *Arabis Ferdinandi-coburgi* и гр.). От Македония са донесени по изричното желание на Фердинанд и семена от черна мура (фиданки от която по-късно ще бъдат насадени в парка). През 1909 г. Келерер посещава отново Пирин и

донася много нови и редки растения. Сред тях са *Hieracium Ferdinandi Regis* (Zatm 1925) и *Chondrilla Urumovii* (Degen 1911), *Ranunculus crenatus*, *Arabis macedonica*, *Erisimum helveticum*, *Aubrieta alpina*, *Viola grisebachii*, *Cerastium lanatum*, *Genista subcapitata*, *Dryas octopetala*, *Sibbaldia procumbens*, *Gnaphalium leontopodium pirinicum*, *Campanula thyrsoidea* и гр. Тези растения са запазени и отглеждани до 40-те години на XX в., когато все още съществуват в алпинеумите на двореца „Врана“. Днес част от ценните видове са изгубени, но любителите ботаници все още

Изградената през 1908 г. оранжерия днес. Снимка: Дея-Никол Йорданова

могат да открият над 800 различни растителни вида.

Успоредно с парка промени търпи и сградният фонд. През 1903 г. на мястото на готварницата в близост до воденицата започва и изграждане на царската вила (с помещение за кухня и спални за царската свита).

Това води до промени в планировката на алейната мрежа. Някогашният главен път, идващ от Цариградско шосе, станал стопански, допълнително били изградени алеи, които да свържат новата сграда с останалата част от чифлика. През 1904 г. била

изградена голяма конюшня на два етажа, чийто втори етаж служел за жилища на служителите на чифлика.

Назначеният през 1903 г. Васил Георгиев (завършил овощарско-лозарското училище във Версай) се заема с изграждането на част от алейната мрежа и засаждането на декоративната растителност около двора, като преобладаващи в композиционно отношение са излолистните видове. През 1904 г. били засадени 5 – 6-годишни фиданки от *Platanus occidentalis* покрай едноименната „Платанова алея“. През 1903 – 1905 г. се засаж-

Дървеното мостче до езерото с водните лилии. Снимка: Дея-Никол Йорданова

гат около двореца и главната алея свободни групи и масиви от иглолистна растителност – *Abies alba*, *Pseudotsuga glauca*, *Ps. taxifolia*, *Picea excelsa* и *Sequoia giganteum*. По-късно при строежа на новия дворец се наложило част от тези растения да се преместят, а височината на запазените до днес дървета е около 35 м, което показва, че те наистина са били сред първите засадени в парка.

След 1906 г. в парка работи и чехът Антон Краус, преди това работил в парк „Евксиноград“. Смята се, че той е проектирал и построи първите оранжерии за деко-

ративни цели и водна растителност във „Врана“. През това време се правят засадения на голяма част от иглолистните и широколистните растения. За отглеждането и размножаването на декоративни растения са построени оранжерии. Частите за оранжерии са поръчани във Франция около 1908 г. За качеството на изработката можем да съдим по издръжливостта, тъй като конструкцията на кръглата оранжерия се е съхранила до днес, близо 110 години, въпреки че от богатото видово разнообразие вътре не е останало нищо.

Езерото с водните лилии. Снимка: Дея-Никол Йорданова

*Кътчета от парка.
Снимки: Дея-Никол Йорданова*

През 1909 г. паркът е разширен с 243 дка, а през 1911 г. е завършена новата сграда на двореца. Пред югоизточната фасада по една от скиците на арх. Н. Лазаров, автор на проекта за двореца, се изгражда цветен партер. Първоначално зацветяването се е извършвало със сезонни цветя, а след 1943 г. е преобразуван в розариум. Днес и формата на цветния партер е променена, единственото напомнящо за някогашния представителен партер е малкото водно огледало, в което и сега продължава да се „оглежда“ дворецът.

В този период се изграждат и значително по-големи водни площи. През 1910 – 1911 г. е изградено езерото с каменната пътека, а през 1912 г. е направено езерото в югоизточната част на парка. Изпълнението на строежа на двете езера е поверено на чеха Хофман, доведен в парка от Антон Краус, на когото става помощник. Около езерото Краус засажда перенни цветя, които обогатяват колорита и правят плавен прехода между различните композиционни елементи и околните пространства.

През 1912 г. Аларикс Делмард популяризира парка, оранжериите и най-вече богатата ботаническа колекция на Фердинанд сред европейската общественост с публикация в журнала на Британското Кралско градинарско дружество.

Засадените в този етап на развитие на парка екзотични растения са произведени от пепиниерата на парка (от посадъчен материал и семена, доставени от Париж, Виена, Загреб, Тимишоара, а друга част била доставена от разсадника на парк „Евксиноград“).

След абдикацията на цар Фердинанд синът му Борис III освен престола наследява и градините и парковете и воден като баща си от силно увлечение по ботаника и ентомология, допринася за тяхното развитие през следващите 25 години.

Българският елит и европейските гости били силно впечатлени от царския парк, макар и малко да са били привилегированите, имали честта да го посетят. За желанието да го разгледат свидетелстват писма до

Цветен партер. Поглед от двореца. Снимка: Дея-Никол Йорданова

Lonicera carpinifolium

Viburnum opulus L.f. Roseum

Zelkova carpinifolia

Kolkwitzia amabilis. Снимки: Дея-Никол Йорданова

интендантството с молба важни граждани да бъдат допуснати да посетят парка.

Кратко описание за градините на „Врана“ дава Марион Станчова (съпруга на дипломата Иван Станчов) във връзка с посещението ѝ във „Врана“ на 1.06.1925 г.:

„Царят Веднага ни разведе из градините си, направени по подобие на английските, където цветните бордюри цъфтяха с пълна сила и море от разцъфтяли перуники пламтеше в лъчите на залеза. Цар Борис е почитан в света на ботаниците, както и на ентомолозите. Той разпалено ни показва парниците си, като отдели специално внимание на величествената *Victoria Regia* и на други, по-скромни, но също ценни видове“ (Иван Д. Станчов, „Дипломат и градинар“, мемоари).

През 1927 г. за поддържане и дооформяне на парка е привлечен Вилхелм Шахт. Той създава поляни с големи цветни площи на повече от 8 дка. Те цъфтели в различни цветове – жълто, червено, синьо, бяло, лилаво, розово. Голяма част от тези цветя се запазили и все още цъфтели до 60-те години на XX в. Сред видовете, използвани в тези композиции, са споменати: *Primula acaulis*, *Primula iberica*, *Erythronium*, *Scilla bifolia*, *Anemone blanda*, *Crocus aureus*, *Narcissus poeticus*, *Fritillaria pontica*, *Fritillaria elwesii*, *Fritillaria tenella*, *Fritillaria meleagris*, *Viola odorata*. И днес напролет посетителите могат да се полюбуват на изпъстрени в жълто и лилаво поляни.

През 1928 г. Шахт построява малките езера в северозападната паркова част и оформя „пролога“ в централната паркова част. За оформянето на този кът ползва цветя като *Papaver orientalis*, *Iris germanica*, *Fritillaria imperialis*, *Eremurus elwesii*, *Gynerium argenteum*. През 1929 – 1932 г. прочиства нагъсто засадената първоначално растителност, разрежда групите, като част от растенията премества на други места в парка. Така Шахт спомага за по-нататъшното правилно развитие на отделните растения, групите като цяло, и оформя откритите пространства. През 1932 – 1933 г. засажда група черни мури, една бяла мура и явори при

алпинеума в югоизточната част на парка. През 1938 г. донася редки екзотични растения, някои от които с изключителен декоративен ефект, от Италия (*Acer ginnala*, *Acer palmatum*, *Acer palmatum* var. *dissectum*, *Acer nikoense*, *Stewartia pseudocamellia*, *Cornus florida*, *Viburnum Sieboldii*, *Kolkwitzia amabilis*, *Rhus typhina* var. *dissecta*), част от които освен във „Врана“ се засаждат и в парк „Кричим“. Шахт се стремил да осигури колоритност в парка през всички сезони, за целта освен цветя той ползвал и декоративни дървета и храсти с изявени и различни в различните сезони

багри. Като декоративни храсти използва: *Berberis thunbergii*, *Cotinus coggygia*, *Pyracantha coccinea*, *Yucca filamentosa*, *Rhus typhina* var. *dissecta*, *Amelanchier ovalis*. На Шахт се дължи и оформянето на езерата с екзотична и разнообразна водна и крайводна растителност. Под негово ръководство езерата започват нов живот, а чрез декоративни цветя и треви, сред които *Nymphaea alba*, *Nymphaea giganteum*, *Nuphar luteum*, *Thalia dealbata*, *Nelumbium luteum*, *Canna flaccida*, *Cyperus alternifolius*, *Miscanthus sinensis*, *Butomus sagittaria*, *Opuntium aquaticum*, *Arundo donax*,

Поляна с лятно зацветяване. Снимка: Дея-Никол Йорданова

Ponteceria cordata, *Lysichiton camtschatcense*, се вписват хармонично в околния пейзаж.

През този етап освен поддържане и богато зацвятяване на парка като цяло се наблюдава и възраждане, разширяване и обогатяване на алпинеумите. През 1926 – 1927 г. в парка на мястото на някогашната вогеница се изгражда нов голям алпинеум. Пейзажът около алпинеума отново е дело на главния градинар Шахт.

За изграждането на алпинеума били докарани 16 вагона варовикови камъни от Драгоман, 25 камиона гранитни кристални камъни от Искърското дефиле от района на Кокалянския манастир (с. Панчарево, Софийско). През 1927 – 1928 г. се прави преустройство и разширяване на алпинеума „Даалем“. Преобразува се групата „Пирин“ с най-високата ѝ точка „Цар Фердинанд“. Там се отглеждат *Acantholimon glutaseum* (от Мала Азия), *Achillea ageratifolia* (от Пирин), *Anemone slavica* (от Словашко, цар Фердинанд, 1907 г.), *Aster amellus* (от същото място), *Aubrieta cilicica* (Мала Азия, цар Фердинанд, 26.III.1910 г.), *Convolvulus nitidus* (Алиботуш пл.), *Daphne blagayana* var. 'Kellereri' (от Троянския балкан), *Genista rumelica* (Бачково, от цар Борис III), *Hypericum olympicum* (Ю. Тракия), *Iris albiensis* (от Рувиерата), *Minuartia saxifraga* (Рилски манастир, събрал цар Борис III, 1927 г.), *Sempervivum Borisii* (при Кокалянския манастир, 1908 г.)

На запад от групата „Фердинанд“ е била разположена групата „Драгоман“, изградена главно от растения, събирани от „варовитите западни покрайнини“ – *Edraianthus serbicus* (Petr.), *Daphne sneorum* (L.), *Astragalus wilmottianus* (Stoj.), *Dianthus pelviformis* (Heuf.), *Cytisus jankae* (Vel.), *Genista involucrata* (Spach.), *Raeonia decora* (And.), *Senecio macedonicus* (Dav.), *Sempervivum erithraeum* (Vel.) и много др.

За изграждането на този алпинеум са докарани от Драгоман 22 вагона юрски варовици и 4 камиона бигор от с. Байлово (Софийско). По думи на инж. Колев „в алпинеума са засадени около 4000 вида алпийски и диворастващи декоративни растения, събирани почти от цялото земно кълбо. Тези алпинеуми станали едни от най-известните в Европа“.

Документи и писма в периода 1926 – 1943 г. показват участието на редица чуждестранни специалисти в управлението и поддръжката на парка.

След референдума от септември 1946 г., слагащ край на монархията, за известно време дворецът „Врана“ се ползва от представители на новото политическо и държавно ръководство на България.

Първоначално до 1949 г. за поддръжката отговаря Х. Вълчанов. След него постът е зает от А. Атанасова, която работи в парка до 1954. За поддържането на парка след това са привлечени: инж. озеленител К. Колев, който работи до 1961 г., след него длъжността заема инж. озеленител Т. Коларов.

В края на 80-те години паркът е почти напълно изоставен, а през юни 1998 г. с решение на Конституционния съд е върнат на цар Симеон II и неговата сестра Мария Луиза Българска. Същата година Симеон II дарява парка на столичната община с условие да бъде отворен за посетители. По желание на семейството на Симеон II от 2011 г. дворецът „Врана“ се стопанисва от Фонда за опазване на историческото наследство „Цар Борис и царица Йоанна“, чиято цел е реставрирането на този исторически паметник в първоначалния му вид от 1909 – 1912 г.

Днес имотът включва парк от 968 декара, стопанство от 1200 декара, две сгради, свързани с топла връзка, оформящи дворцовия комплекс, и др.

Парк „Врана“ е деклариран с писмо N 3539/25.06.1986 г. като паметник на градинско-парковото изкуство. В Д.В. бр. 41/1992 г. е обявен за паметник на градинското и парковото изкуство с категория „Национално значение“.

От 12.02.2002 г. местността „Врана“ с площ 968,09 дка е обявена за защитена местност и вписана в държавния регистър на защитените територии със заповед N РД – 1027/28.12.2002 г. на МОСВ, Д.В. бр. 16/2002 г.

Алеи за отмора около цветния партер. Снимка: Дея-Никол Йорданова

Днес паркът, макар и позагубил част от едновременния си блясък, продължава да очарова своите посетители. На дългите поляни, ориентирани в посока север – юг, високите дървета и слънчевите лъчи продължават да участват в разиграването на своеобразен театър на светлината и сенките. Преминаването от едно в друго открито

пространство изненадва с динамичните си колоритни композиции, достолепни дърветата продължават да служат за кулиси на гледките към Витоша и Стара планина, поляните все още се изпълват с цветове напролет и само времето ще покаже дали тази красота, запазила се до днес, ще бъде съхранена и предадена на новите поколения. ■

ЛЮБОПИТНО

Ракът и парадоксът на Пето

Д-р Ричард Пето

Знае се, най-общо, че раковите заболявания и при животните, и при човека са резултат на нарушаване по някакви причини на клетъчната регулация и механизмите на деленето на клетките, в резултат на което те започват безконтролно делене и формиране на ракови новообразувания в различни тъкани и органи. А това довежда в крайна сметка и до тежки онкологични заболявания. От това следва логичното предположение, че колкото повече клетки участват в изграждането на един организъм, толкова по-вероятно е в някои от тези клетки да настъпят необратими промени в нарушаването на клетъчното делене и до заболяване от рак. Но още през миналия век е забелязано, че обратно на очакванията някои едри морски животни почти не боледуват от рак, като случаите при тях на ракови образувания и смъртност са редки. Такива са например едрите океански акули, китовите, косатките, моржовите и други. Даже от някои от тях, например от черен гроб на акули, са добивани и лекарствени средства за лечение на рак при човека,

но данните за тяхната ефективност са оскъдни и спорни. В последните десетилетия бе установено, че и най-едриите сухоземни животни – слоновете, боледуват много по-рядко от рак в сравнение с някои дребни бозайници като напр. гризачи, домашни и ловни бозайници и др.

Това противоречие в очакването, че колкото по-голям е броят на клетките в един жив организъм, толкова по-

възможно е да настъпи нарушаване на клетъчната регулация и делене на клетките в тялото му, е забелязано още през миналия век от професора по медицинска статистика и епидемиология от Оксфордския университет д-р Ричард Пето (Dr Richard Peto). То е научно и статистически доказано и публикувано от него в края на XX в. и днес носи името „Парадоксът на Пето“. Положителният ефект от откриването и доказването на Парадокса на Пето е, че вниманието на учените бе насочено по-активно към търсенето и на други, специфични причини и механизми, които не позволяват в такива едри морски и сухоземни животни да се проявяват по-често онкологични заболявания.

Интерес представлява изследването на проф. Джошуа Шифман (Joshua Schiffman) и неговите колеги от университета в Юта (САЩ), които са изследвали статистически смъртността при голям брой слонове от различни страни и райони и са установили, че само около 5 % от умрелите животни са имали ракови образувания, докато при някои видове

значително по-дребни бозайници – например хиени, този процент достига 8 %, а при човека – до 25 %!

Изследвания върху генома на африкански и азиатски слонове показали, че те притежават специфичен ген – p53, който е един от най-известните антионкогени при животните. Оказало се, че в генома на африканските слонове съществуват до 40 копия на p53, при азиатските слонове – от 30 до 40 копия, а при човека те са само 2! Именно p53 разпознава нарушенията в действието на ДНК в клетката и включва механизми, водещи до унищожаването на клетките с неконтролно клетъчно делене. Това обяснява засега защо такива едри животни като слоновете боледуват значително по-рядко от рак в сравнение с други по-дребни бозайници, но едва ли това е единственото обяснение. Това се потвърждава от изследвания на други учени от Университета в Рочестър, публикувани през 2015 г. в сп. "Nature", които изучавали високата резистентност на африкански-

те голи пясъчни къртици (слепи кучета) срещу ракови образувания. Оказало се, че при тези своеобразни животни, за които вече писахме в сп. „Природа“, № 2/2017 г., устойчивостта срещу рак се дължи не на специфични антионкогени както при слоновете, а на голямото количество хиалуронова киселина, открита в междуклетъчните пространства в тялото им, която възпрепятства слепването на клетките и образуването на тумори.

Въпреки значителните постижения на съвременната наука в изучаването и контрола върху раковите заболявания на човека и животните досега все още много механизми, свързани с тяхната поява, развитие и самоконтрол при различните видове животни в природата остават неразкрити. А тяхното изясняване в бъдеще може да даде ключа за по-успешна борба срещу този съвременен бич за човечеството.

*По Nature; Journal
of American Medical Association*